

Οἱ περιοδικοὶ ἢ διαλείποντες πυρετοὶ
κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ ἐποχὴ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΙΔΑΚΤΩΡ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Οι περιοδικοί ή διαλείποντες πυρετοί
κατά τήν προεπαναστατική εποχή

ΑΘΗΝΑ 2009

Δημήτριος Καραμπερόπουλος

Διδάκτωρ Ίστορίας τῆς Ἱατρικῆς, Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
Μιλτιάδου 3, 145 62 Κηφισιά - Ἀθήνα

Τηλ.-Φαξ: 210 8011066

e-mail: karamber@otenet.gr

www.karaberopoulos.gr

Δημοσιεύθηκε στό περιοδικό *Δέλτος*, τεύχ. 30, 2005, σσ. 26-30.

Οι περιοδικοί ή διαλείποντες πυρετοί κατά τήν προεπαναστατική εποχή

Η έλνοσσία αποτελούσε μία από τις συνήθειες ασθένειες, πού από αρχαιοτάτων χρόνων έπλητταν τους πληθυσμούς των πεδινών κυρίως περιοχών του έλληνικού χώρου. Γι' αυτό και έχουν χρησιμοποιηθεί πολλοί όροι για τή νοσολογική αυτή όντότητα, όπως «έλειογενείς πυρετοί»¹, «διαλείποντες πυρετοί»², «περιοδικοί πυρετοί», «έλώδεις πυρετοί»³, «θέρμη διαλείπουσα ή περιοδική»⁴, και τέλος ό όρος «έλνοσσία»⁵. Για τή νοσολογική αυτή όντότητα καταβλήθηκε προσπάθεια νά διερευνηθούν και νά διαπιστωθούν εκείνα τά στοιχεία τά όποια αναγράφονται στα έλληνικά Ιατρικά βιβλία, πού εκδόθηκαν κατά τό δεύτερο ήμισυ του 18ου αιώνα και των δύο προεπαναστατικών δεκαετιών. Η διερεύνηση έδειξε ότι πολύ συχνά γίνεται λόγος για τή νοσολογική αυτή όντότητα, πού κατά κανόνα αποδιδόταν με τόν όρο «περιοδικοί πυρετοί».

Ό λόγιος Άντώνιος Στρατηγός (1691;-1758), καθηγητής στο έλληνικό Κοππουιανό Σχολείο τής Πάδοβας, θέλοντας νά ώφελήσει τό γένος του για τήν αντιμετώπιση τής συχνής άρρώστιας των περιοδικών πυρετών πού ταλαιπωρούσε τόν έλληνικό πληθυσμό, μετέφρασε από τήν Ιταλική γλώσσα τό βιβλίο του χειρουργού και ανατόμου Ίωάννου Δομνίκου Σαντορίνου» (Giovanni Domenico Santorini, 1681-1737) και τó εξέδωσε με τίτλο *Διδασκαλία θεωρηκοπρακτική περι των πυρετών*⁶. Έπισημαίνεται ότι ό Σαντορίνι είχε περιγράψει μεταξύ των άλλων τόν έπικουρικό πόρο του παγκρέατος, πού φέρει τό όνομά του, τó ώχρό σωματίο και είχε δημοσιεύσει αξιόλογες ανατομικές παρατηρήσεις επί του μυϊκού συστήματος του προσώπου, του λάρυγγος και του

1. Βλ. Γαλνός, 17 (I) 889. έπίσης, Ν. Κωστής, *Έγχειρίδιον Φαρμακολογίας*, Έν' Αθήναις 1855, σ. 291. Ό Ί. Καρδαμάτης γράφει *Πραγματεία περι έλειογενών νόσων*, Αθήναι 1909.

2. Ό Γαλνός, *Περι διαφοράς πυρετών*, Βιβλίον δεύτερον», κεφ. β' (έκδ. G. C. Koehn, *Γαλνός Άπαντα*, τ. 7, Λειψία 1824, [επανέκδοση 1997], σ. 336), αναφέρει τους «διαλείποντες πυρετούς», στους όποίους περιλαμβάνει τόν άμφίμερονόν, τόν τριταίον και τόν τεταρταίον». Βλ. έπίσης Ρ. Α. Ριόργι, (1794-1879), *Διατριβή περι τής θεϊκής κίνησης προς τους διαλείποντας πυρετούς*», μετάφραση Μιχ. Δαμιράλη, Αθήναι 1848. Γεφ. Ρηγάτος, *Ίστορία τής Ιατρικής Έταιρείας Αθηνών, 1835-1985*, Αθήναι 1985, σ. 82. Άριστ. Κούζης, «Γινά περι των έλειογενών πυρετών κατά τους αρχαίους Έλληνας συγγραφείς», *Άρχαία Ιατρική*, 4(1908) 241-244 και 264-265.

3. Τό 1905 έίχε συσταθεί έπιστημονικό σωματείο με τήν έπωνυμία «Σύλλογος προς Περιστολήν των Έλωδών Νόσων», πού εξέδωσε για τόν σκοπό αυτόν μερικές εκδόσεις, όπως *Όδηγία προς προφύλαξιν από των έλωδών πυρετών*, Αθήναι 1905. Στέφανος Ζωγραφίδης, *Προφύλαξις από των έλωδών πυρετών διά τής καταπολεμήσεως των κωνώπων κατά Ronald Ross*, Αθήναι 1906. Άριστ. Κούζης, *Τί είναι οι έλώδεις πυρετοί και πώς δυνάμεθα νά προφυλαχθώμεν από αυτούς*, (διάλεξις διά τόν λαόν), Έν' Αθήναις 1936. Σημειώνουμε ότι τόν όρο «έλώδης πυρετός», τόν χρησιμοποιεί άργότερα και ό Μικές Παϊδούσης, «Πέντε περιπτώσεις έλώδους έντερορραγίας», *Έλληνική Ιατρική*, έτος 8^{ον}, τεύχ. 4^{ον}, (1934), σσ. 1-8.

4. Ό όρος «θέρμη» είναι κυρίως δημόδης, αλλά αναγράφεται όμως από τόν Γεώργιο Βεντότι στο *Νουθεσία εις τόν λαόν*, Βενετία 1780, σ. 187, και από τόν Διονύσιο Πύρρο τόν Θεσσαλό, *Ιατρικόν έγκόλιον*, Έν' Ναυπλιώ, 1831, τ. 1, σ. 92.

5. Τελευταία καθιερώθηκε ό όρος «έλνοσσία», όπως μπορεί κανείς ένδεικτικά νά δει σε μελέτες, πού δημοσιεύθηκαν στο περιοδικό *Η Μελέτη* του 1907: Κωνστ. Σάββας, «Ό κατά τής έλνοσσίας άγών. Ronald Ross», σσ. 22-26' του ίδιου «Η καταπολέμησις τής έλνοσσίας δι' άπλών μέσων», σσ. 367-371, και «Η έκθεσις του Άρος Ronald Ross περι τής έλνοσσίας έν Έλλάδι», σσ. 26-31.

6. Για τó βιβλίο αυτό, καθώς και για τά παρακάτω άναφερόμενα βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Η Ιατρική εύρωπαϊκή Ιατρική γνώση στον έλληνικό χώρο, 1745-1821*, Βιβλιοθήκη Ίστορίας τής Ιατρικής, άρ. 1, Αθήναι, Έκδ. Αθ. Σταμούλης, 2003, σσ. 53 κ.έ.

πέους⁷.

Ὁ Ἀντώνιος Στρατηγὸς ἀναφέρει στὸν πρόλογό του πρὸς τοὺς ἀναγνώστες πὼς «ἀνάμεσα εἰς τόσα ἰατρικὰ βιβλία, ὅπου καθημερινῶς τυπώνονται ἐδῶ καὶ εἰς ἄλλους τόπους, μοῦ ἐφάνη ἀρεστὴ πολλὰ καὶ ἀρμόδιος εἰς τὸν σκοπὸν μου ἐκείνη ἡ διδασκαλία περὶ τῶν πυρετῶν», ποῦ τυπώθηκε, ὅπως σημειώνει, στὰ Ἰταλικά τὸ 1734. Σημειώνει ἀκόμη ὅτι παρακινήθηκε «εἰς τέτοιον ἔργον κοινῆς ὠφελείας ἀπὸ τὴν μεγάλην ἐπιθυμίαν πολλῶν εὐγενῶν σπουδαίων, καὶ ἐξόχως Ἰωάννου Βαπτιστοῦ Χαρβουρίου, Κεφαλληνέως, καὶ δόκτορος Γεωργίου Μόρμορη, Κυθηρίου». Ἐντύπωση κάνει τὸ γεγονός ὅτι ὁ Στρατηγὸς γράφει τὸ βιβλίον του «εἰς τὴν κοινὴν καὶ ἀπλήν μας γλῶσσαν», καὶ τοῦτο διότι, ὅπως παρατηρεῖ «διὰ τὴν δύνηθι ὁ ἀναγνώστης νὰ καταλάβῃ» ὅλα ὅσα περιέχονται στὸ βιβλίον. Στὸ πρῶτο κεφάλαιον «Περὶ περιοδικῶν πυρετῶν»,⁸ δίνει τὸν ὀρισμὸν τῶν περιοδικῶν πυρετῶν, τοὺς ὁποίους ἀποκαλεῖ καὶ «διαλείποντες», καὶ τοὺς διακρίνει σὲ τρεῖς κατηγορίες, τὸν ἀμφημερινόν, τὸν τριταῖον καὶ τὸν τεταρταῖον πυρετόν: «Ὁ πυρετὸς ὅπου ξαναγυρίζει ὕστερον ἀπὸ μίαν ἡμέραν καλεῖται ἀμφημερινός», «ἐκεῖνος ὅπου ξαναγυρίζει ὕστερον ἀπὸ δύο ἡμέρας λέγεται τριταῖος», ὁ ὁποῖος «συμβαίνει ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς τινὰ ἀνάβρασμα τοῦ θέρους καὶ ξαπλώνεται παρέκει ἀπὸ τὸ μισὸν τοῦ φθινοπώρου, προερχόμενος συνεχῶς ἀπὸ τὴν ἀταξίαν ἢ ἐμπόδιον τῆς διαφορήσεως», δίνοντας ἔτσι καὶ μίαν ἀπάντησιν εἰς τὴν αἰτία αὐτοῦ τοῦ πυρετοῦ, καὶ «ἐκεῖνος ὅπου ξαναγυρίζει ὕστερον ἀπὸ τρεῖς ἡμέρας, κράζεται τεταρταῖος». Σημειώνει ἀκόμη ὅτι τὸν τριταῖον πυρετὸν τὸν διακρίνει κανεὶς καὶ ἀπὸ τὴν συμπτωματολογία του «ἂν τὰ κάτουρα εἶναι χρωματισμένα καὶ χοντρά», δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἐπίδρασίν του στοὺς νεφρούς. Ἀναφέρονται οἱ ἐκδηλώσεις τοῦ περιοδικοῦ πυρετοῦ ὅτι «ἀρχινᾷ μὲ κρῦο αἰσθητὸν καὶ τελειώνει μὲ πλῆθος ἰδρώτων». Τονίζει ὅτι στὸν τεταρταῖον «εἶναι ἐνωμένη μία αἰσθητὴ φύσκωσις μερικῶν ἐντοσθίων καὶ μάλιστα τοῦ σπλινός». Ὡς τὸ καλύτερον θεραπευτικὸ μέσο παραθέτει τὸ «ληξιπύρετον, ἧγουν διώκτιον τοῦ πυρετοῦ», τὴν «κίνα-κίνα», γιὰ τὴν ὁποία σημειώνεται ὅτι «εἶναι ὁ περιβόητος φλοιὸς τοῦ Ἰνδικοῦ ἐκείνου δένδρου ὅπου ἐφανερώθη πρὸς τὸ τέλος τοῦ ἀπερασμένου αἰῶνος», δηλ. τοῦ 17ου αἰῶνα.

Οἱ «διαλείποντες πυρετοὶ» ἀναφέρονται ἐπίσης στὸ βιβλίον τοῦ Ἰωάννη Ἀδάμη *Σύντομος Ἑρμηνεία περὶ τῆς ἐνεργείας καὶ ὠφελείας μερικῶν ἐκλεκτῶν καὶ δοκιμασμένων ἰατρικῶν*⁹. Οἱ πυρετοὶ διακρίνονται στὸν «καθημερινόν», ὅπως ὀνομάζεται ὁ ἀμφημερινὸς πυρετός, ἢ «θερμασία», στὸν «τριήμερον ἢ τριταῖον» καὶ στὸν «τεταρταῖον πυρετόν», τὸν ὁποῖο ὀνομάζει καὶ μὲ τὸν ἰταλικὸ ὄρο «καρτάνα». Ἐνδιαφέρον ἔχει ὅτι οἱ διαλείποντες πυρετοὶ μνημονεύονται καὶ ὡς «κρυμῶδεις ἢτοι κρύγιοι πυρετοὶ», ὄρος ποῦ ἀπαντᾷται σὲ ἀρχαία κείμενα¹⁰. Στὸ τέλος καταχωρίζεται ἰδιαίτερον κεφάλαιον μὲ τίτλον «διὰ κάποιαν ἀκίνδυνον καὶ ταχείαν θεραπείαν τοῦ τριταῖου πυρετοῦ», ποῦ εἶναι ἓνα εἶδος «τῶν κρυμῶδων ἢ διαλειπόντων πυρετῶν», δηλ. τῆς θερμασίας ποῦ κατὰ διαστήματα πιάνουν τὸν ἄνθρωπον. Ἀναφέρει τὰ «σημεῖα τοῦ τριταῖου πυρετοῦ» καὶ δίνει συμβουλὲς γιὰ τὴν λήψιν τῶν φαρμάκων καὶ τῶν τροφῶν. Ἀναφέρονται ἀκόμη διάφορα φάρμακα γιὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν διαλειπόντων πυρετῶν, ὅπως ἡ «πικρὰ ἐσσέντζια», ἢ «ἀνθυποχονδριακὴ ἐσσέντζια» καὶ ἡ «βεζοαρδικὴ» σκόνη.

«Περὶ θέρμης περιοδικῆς» κάνει ἀναφορὰ τὸ βιβλίον τοῦ διασώμου ἱατροῦ ἐκ Λωζάννης S. A. Tissot (1728-1797), ποῦ μετέφρασε καὶ ἐξέδωσε ὁ Γεώργιος Βεντότης (1757-1795) μὲ τίτλον *Νουθεσίαι εἰς τὸν λαόν*¹¹. Ἀναφέρεται ἡ συμπτωματολογία, τονίζοντας ὅτι «ἓνα ἀπὸ τὰ συμπτώματα ὅπου χαρακτηρίζουν τοιαύτην θέρμιν εἶναι ἡ φύσις τῶν κατούρων, ὅπου κάμνει ὁ ἄρρωστος εἰς τὸ τέλος τῆς εἰσβολῆς εἶναι κόκκινα καὶ ἔχουν ἓνα ἀποκάθημα ὅπου παρομοιάζει τὸ τοῦβλον

7. Βλ. A. Castiglioni, *Ἱστορία τῆς Ἰατρικῆς*, ἑλληνικὴ μετάφρασις, ἐπιμ. Ν. Παπασπύρου, Ἀθήνα 1961, τ. 2, σσ. 526 καὶ 584.

8. Βλ. Ἀντώνιος Στρατηγός, *Διδασκαλία θεωρηκοπρακτικῆ περὶ τῶν πυρετῶν*, Βενετία 1745, σσ. 13-36.

9. Βλ. Ἰωάννης Ἀδάμης, *Σύντομος Ἑρμηνεία περὶ τῆς ἐνεργείας καὶ ὠφελείας μερικῶν ἐκλεκτῶν καὶ δοκιμασμένων ἰατρικῶν*, Ἄλλη 1756, σσ. 95 καὶ 172-180.

10. Σημ. «κρυμῶδης» ἐκ τοῦ «κρυμός», ποῦ σημαίνει υπερβολικὸ κρῦο, παγετός. Ἀναφέρεται εἰς τὸ Ἱπποκράτους, *Περὶ νόσων τὸ τέταρτον* 52 καὶ 53, *Περὶ διαίτης τὸ δεύτερον* 65.

11. Βλ. Γεώργιος Βεντότης, *Νουθεσίαι εἰς τὸν λαόν*, Βενετία 1780, τ. Α', Κεφ. ΙΗ', σσ. 187-201, «Περὶ θέρμης περιοδικῆς. Θέρμη τῆς Ἀνοίξεως καὶ Φθινοπώρου».

τριμμένον», καθὼς καὶ ἡ θεραπεία μὲ τὴν «κίνα». Διακρίνεται ἡ «περιοδικὴ θέρμη» στὸν πυρετὸ «τῆς Ἀνοίξεως» καὶ «τοῦ Φθινοπώρου».

Ὁ λόγιος Γεώργιος Ζαβίρας (1744-1804) μεταφράζει καὶ ἐκδίδει τὸ βιβλίον τοῦ καθηγητοῦ στὴν Πέστη καὶ Βιέννη Σαμουὴλ Ρατζ (1744-1807) μὲ τίτλο *Ἱατρικαὶ παραινέσεις*¹², στὸ ὁποῖο περιέχεται κεφάλαιο «Περὶ τοῦ διαλείποντος πυρετοῦ». Δίνει τὸν ὄρισμὸ τοῦ διαλείποντος πυρετοῦ σημειώνοντας ὅτι «ὁ πυρετὸς ὅπου μερικὰς ὥρας ἢ ἡμέρας τελειῶς ἀφίνει τὸν ἀσθενῆ καὶ ὑστερον ἐπιστρέφει καὶ τυραννεῖ αὐτὸν καθὼς τὸ πρῶτον, ἐπειδὴ ἐλλείπει ἀπὸ τὸν δρόμον τοῦ διαλείπων πυρετὸς ὀνομάζεται», ἐνῶ μερικὸν τὸν ἀποκαλοῦν «τεινάζοντα» ἢ «σειοντα» πυρετόν», καθὼς καὶ τὰ εἶδη «ἐφήμερος, τριταῖος καὶ τεταρταῖος πυρετός». Περιγράφει τὴ συμπτωματολογία τοῦ διαλείποντος πυρετοῦ ὡς ἑξῆς: «ὁ ἀσθενὴς ἄρχεται νὰ ἀδυνατῆ καὶ συχνάκις χασμεῖται, πολὺ ξεροτανεῖται, ὑστερον ἀνατριχιάζει εἰς τὴν ῥάχιν, οἱ ὄνυχες γίνονται ὑακίνθου χρώματος, αἱ χεῖρες καὶ οἱ πόδες ψυχραίνονται, αἱ ὑπὸ τὸ δέρμα φλέβες ἀνοουσι καὶ ὡσὰν νὰ μὴν ἦσαν πλέον, ὁ σφυγμὸς μικρύνεται καὶ ἄρχεται νὰ κρούῃ λίαν ταχέως». Καὶ συνεχίζει παρατηρώντας, ὅτι «ὁ ἀσθενὴς ψυχραίνεται εἰς ὅλα τὰ ἐξωτερικὰ μέρη αὐτοῦ. Μετ' ὀλίγον ἀρχονται καὶ τὰ ἐσωτερικὰ μέρη νὰ ψυχραίνονται. Ὁ ἀσθενὴς τρέμει καὶ λίαν τινάσσεται. Συχνάκις κρούει καὶ τρίζει τοὺς ὀδόντας, ταιλαιπωρεῖται, διψᾷ, βδελύττεται τὸ φαγητόν, ἐνίοτε ἐκβάλλει χολὴν ἢ φλέγμα καὶ ἔχει κεφαλαλγίαν μεγάλην». Ἐπίσης ἀναφέρει τὰ συμπτώματα ποὺ θὰ ὀδηγήσουν στὴ φλεβοτομία. Συγκεκριμένα, τονίζει ὅτι «εἰς τὴν θέρμην, ἂν ἡ κεφαλαλγία εἶναι ἀνυπόφορος, ἢ καῦσις μεγάλη, ἢ δίψα ἀνυπόμονος, ἢ πνοὴ δύσκολος, ὁ ἀσθενὴς παραλογίζεται, τὸ πρόσωπον του κοκκινίζει, οἱ ὀφθαλμοὶ ἐρυθροί, ὁ σφυγμὸς ἀρχεται νὰ ἐκτείνηται καὶ νὰ σκληρύνηται, αἱ ἴνες νὰ ἐφέλκωνται, τότε πρέπει νὰ φλεβοτομηθῆ ὁ ἀσθενὴς καὶ νὰ δέσῃ εἰς τοὺς πόδας καὶ βραχίονας αὐτοῦ ἐπισπαστικὸν ἔμπλαστρον». Ὁ Ζαβίρας ἀναγράφει καὶ τὰ διάφορα θεραπευτικὰ μέσα μὲ κύριον φάρμακον τὴν «κίνα». Σημειώνει ὅτι «οὐδόλως πρέπει νὰ φοβῆται τις ἀπὸ τὴν κίναν, ὅτε ὁ στόμαχος καὶ τὰ ἐντόσθια ἐκκαθαρίσθῃσαν καὶ τὸ πρῖσμα τοῦ ἥπατος, τῆς σπλινός καὶ

τοῦ μεσεντερίου διελύθη... οὐδέποτε ἕως τῶρα προξένησε ζημίαν τινὰ καὶ οὔτε θέλει προξενήσῃ. Ἡ κίνα, ὅσον περισσοτέρα τόσον ὠφελιμώτερη εἶναι, ὅθεν ἀφθόνως πρέπει νὰ δίδηται τῷ ἀσθενῆ».

Εἰδικὴ μελέτη, μὲ τίτλο: «Πονημάτιον ἐπάνω εἰς τὴν Κίναν-Κίναν καὶ μεταχειρίσιν αὐτῆς εἰς τοὺς περιοδικούς πυρετούς, γεγραμμένον εἰς τὴν Ἱταλικὴν διάλεκτον παρὰ Μελισσινού Ἀγγέλου, Κεφαλληνέως, στεφανωθέντος εἰς τὴν ἱατροχειρουργικὴν τέχνην, 1811 Μεδιόλανα», παρουσιάζεται ἀπὸ τὸν Ἀνθίμου Γαζῆ στὸ σημαντικό προεπαναστατικὸ περιοδικὸν *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*¹³. Τὸ βιβλίον, μὲ 171 σελίδες, ἐκδόθηκε στὴν ἰταλικὴ γλῶσσα ἀπὸ τὸν ἐκ Κεφαλληνίας ἱατρὸ Ἄγγελο Μελισσινὸ. Ἀντίτυπον τοῦ βιβλίου μὲ ἰδιόχειρον ἀφιέρωσιν τοῦ συγγραφέα Μελισσινού πρὸς τὸν Γαζῆ ἔχομε ἐντοπίσει στὴ Βιβλιοθήκην τῶν Μπλεῶν Πηλίου, τὸ ὁποῖο ὑποθέτομε ὅτι στάλθηκε στὴ Βιέννη. Ἐξηγεῖται κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ παρουσίασιν τοῦ βιβλίου ἀπὸ τὸν Γαζῆ¹⁴, ὁ ὁποῖος ἀναλύει τὸ περιεχόμενον τοῦ βιβλίου, ποὺ ἀπαρτίζεται ἀπὸ πέντε κεφάλαια (μέρη). Ἀναφέρει ὅτι «τὸ πρῶτον καταγίνεται εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς κίνας-κίνας», ἐπισημαίνοντας ὅτι ἄλλα τέσσερα εἶδη τῆς κίνας ἔχουν ἐφευρεθεῖ παρὰ τοῦ Ἀγγέλου Δελλαδέτζιμα, καθηγητοῦ στὴν Ἱατρικὴ Σχολὴ τῆς Πάδοβας. Τὸ δευτέρον μέρος περιέχει τὴν χημικὴ ἀνάλυσιν «μὲ πολλὰς νέας παρατηρήσεις πειραμάτων», ποὺ ἔφερε στὸ φῶς. Τὸ τρίτον μέρος ἀναφέρεται «ἐπὶ τῆς παθολογικῆς ἐξετάσεως τῶν περιοδικῶν πυρετῶν». Τὸ τέταρτον μέρος «εἰς τὴν δόσιν τῆς κίνας-κίνας (ἐπὶ) τῶν πρώτων καὶ ἀπλῶν περιοδικῶν πυρετῶν». Τὸ πέμπτον καὶ τελευταῖον μέρος «εἰς τὴν ἰδίαν χρῆσιν (τῆς κίνας ἐπὶ) τῶν δευτέρων καὶ συνθέτων αὐτῶν περιοδικῶν πυρετῶν. Καὶ ὁ Γαζῆς περατώνει τὴν παρουσίασιν τοῦ βιβλίου τοῦ Μελισσινού μὲ τὴν παρατήρησιν ὅτι «ὄχι ὀλίγην ὠφέλειαν θέλουν λαβεῖν ἐκεῖνοι, οἵτινες εἰς τὴν Ἱατρικὴν τέχνην ἀφιερῶθησαν». Ἐπι-

12. Βλ. Γεώργιος Ζαβίρας, *Ἱατρικαὶ παραινέσεις*, Πέστη 1787, σσ. 90-95.

13. Βλ. Ἐρμῆς ὁ Λόγιος, 1812, σσ. 195-196.

14. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Περὶ Ἀνθίμου Γαζῆ καὶ ἱατροῦ Ἀγγέλου Μελισσινού*, Αθήνα 1998, καὶ τοῦ ἰδίου, *Θεσσαλικὸ Ἡμερολόγιον*, 32 (1997) 167-171.

προσθέτως σημειώνουμε ότι ο Γαΐης καταχωρίζει στον *Ἐρμῆ τὸν Λόγιο* και μία μελέτη ἐκ δέκα σελίδων τοῦ Ἀγγέλου Μελισσινού γιὰ τὸν δαμαλισμό, ποῦ ἐπιγράφεται *Διάλεξις ἐπὶ τῆς ἀγελαδινῆς εὐλογίας*.

Σχετικὰ μὲ τὸ φάρμακο τὸ ὀνομαζόμενον «κίνα» γιὰ τοὺς «διαλείποντας και κακοήθεις πυρετούς» γράφει ὁ ἰατρός Σέργιος Ἰωάννου στὸ κεφάλαιο «Περὶ τῆς ἰατρικῆς ὕλης» τοῦ βιβλίου τοῦ *Πραγματείας ἰατρικῆς, τόμος πρῶτος, περιέχων ἐπίτομον Ἱστορίαν τῆς Ἰατρικῆς τέχνης*¹⁵. Σημειώνει χαρακτηριστικὰ, ὅτι «ἡ εὕρεσις τοῦ θαυμαστοῦ ἐκείνου φλοιοῦ, ἀπλῶς ὀνομαζομένου Κίνα, εἶναι ἡ πλέον ἀξιωματικὸν ἐποχὴ εἰς τὰ χρονικὰ τῆς Ἰατρικῆς». Καὶ προσθέτει ὅτι «ὁ περσοβιανὸς οὗτος φλοιός, ὁ ὁποῖος ἔπρεπε νὰ ὀνομασθῆ ὄρων τοῦ οὐρανοῦ, ἐφάνη εἰς τὴν Εὐρώπην κατὰ τὸν δέκατον ἑβδομον αἰῶνα, τῷ 1639 ἔτει», και ὅτι οἱ Ἰησοῦται τὸν ἔφεραν ἐκ τῆς Μεσομβρινῆς Ἀμερικῆς¹⁶. Μάλιστα τονίζει, ὅτι οἱ ἰθαγενεῖς τῆς Ἀμερικῆς «πρὸ πολλῶν αἰῶνων τὸν ἐμεταχειρίζοντο εἰς τοὺς διαλείποντας και κακοήθεις πυρετούς». Παρατηρεῖ ἀκόμη ὅτι τὸ φάρμακο αὐτὸ, λόγω τῆς ὑπερόγκου τιμῆς, τὸ ἐνόθευαν, και ὅτι μερικοὶ ἰατροὶ ἐναντιώθηκαν στὴ χρησιμοποίησή του· «ἡ πρόληψις, ἡ ἀμάθεια, και ἡ ἀλαζονεία τῶν τότε ἰατρῶν ἐκήρυξαν ἄσπονδον πόλεμον κατὰ τοῦ νεοφανοῦς ἰατρικοῦ, τὸ ὁποῖον κατέσκαπτε τὰ θεμέλια τῆς ἐκείνων δόξης και ὑπολήψεως». Ὡστόσο ὁ Σέργιος Ἰωάννου συμπληρώνει ὅτι τὰ βιβλία ποῦ ἔγραψαν ἐναντίον τοῦ φλοιοῦ τῆς κίνας «ἔμειναν ἀχθὸς ἐτώσιον¹⁷ και ἀνωφελὲς εἰς τὰς βιβλιοθήκας πρὸς ὄνειδος τῆς τέχνης». Καὶ καταλήγει λέγοντας ὅτι «ὁ χρόνος εἶναι πατὴρ τῆς ἀληθείας, διὸ και σήμερον ὁ κόσμος ὅλος γνωρίζει τὰς θαυμαστὰς δυνάμεις και ἐνεργείας τοῦ ἡρωϊκοῦ τούτου βοτάνου, τοῦ ὁποῖου ἡ εὕρεσις ἔγινεν ἐποχὴ εἰς τὴν τῆς Ἰατρικῆς Ἱστορίαν».

Σημειώνεται ἀκόμη ὅτι τὴν «κίνα» ἀναφέρει και ὁ Διονύσιος Πύρρος στὸ βιβλίο τοῦ *Φαρμακοποιῶ γενικῆ*¹⁸, ἐνῶ στὸ ἐγκυκλοπαιδικὸ βιβλίο *Εἰκονολογία παιδική* τοῦ 1812 δημοσιεύεται και ἔγχρωμη εἰκόνα τῆς «κιγχόνης ἢ πυρετοφλοιοῦ (κίνας)»¹⁹.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀναφορὰ γιὰ τὴν ἀποδρομὴ τῆς ἐλονοσίας ὅταν ἀποξηραίνονται τὰ

λιμνάζοντα νερά, ποῦ ὁ ἰατρός Ἀναστάσιος Γεωργιάδης, ὁ και Λευκίας ἀποκληθεῖς, πρῶτος καθηγητῆς τῆς Ἱστορίας τῆς Ἰατρικῆς στὸ ἴδρυθὲν τὸ 1837 Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν. Σημειώνει στὸ βιβλίο τοῦ *Ἀντιπανάκεια*²⁰ ὅτι στὴν ἰδιαιτέρα του πατριδα τὴ Φιλιππούπολη τῆς Θράκης, ἂν και βρῖσκεται σὲ πολὺ ὑγιεινὴ τοποθεσία, «οἱ διαλείποντες πυρετοὶ κατὰ τὸ μέσον και τέλος τοῦ θέρους εἶναι ἐνδήμιοι». Κατὰ τὴν καλλιέργεια τῆς ὀρύξης, ὄχι και μακρὰν τῆς πόλεως, τὸ νερὸ σίπεται και διαφθεῖρει τὴν ἀτμόσφαιρα. Μάλιστα σημειώνει ὅτι οἱ πυρετοὶ αὐτοὶ εἶναι ἀνθεκτικοὶ στὴ θεραπεία «τοῖς ἰσχυροτάτοις τῶν πυρετοφυγαδικῶν φαρμάκων» και καταλήγει μὲ τὴν παρατήρησι ὅτι αὐτοὶ οἱ ἀνθεκτικοὶ διαλείποντες πυρετοὶ ἐξαφανίζονται, ὅταν ξηραίνονται και τὰ λιμνάζοντα νερά: «ξηρανθέντι τῷ ἐλλιμνάζοντι ὕδατι, συξηραίνόμενοι, οὕτως εἰπεῖν, και συμφεύγοντες».

Τέλος, μνημονεύεται και ὁ Κανονισμὸς τοῦ Ἰονίου Ἰατρικοῦ Κολλεγίου²¹, τοῦ 1802, ὁ ὁποῖος στὸ ἄρθρο 24, στοὺς σκοποὺς του περιλαμβάνει τὸν ἔλεγχον τῆς νοσηρότητας ποῦ προέρχεται ἀπὸ τοὺς ἐξωτερικοὺς παράγοντες, ὅπως τὰ λιμνάζοντα νερά και τὰ ἔλη, ποῦ ἀποτελοῦσαν ἐστῖες ἐκδιπλώσεως τῶν περιοδικῶν πυρετῶν, «εἶναι ἀντικείμενον τῶν μελετῶν τοῦ Κολλεγίου πᾶν

15. Βλ. Σέργιος Ἰωάννου, *Πραγματείας Ἰατρικῆς. Τόμος πρῶτος περιέχων ἐπίτομον Ἱστορίαν τῆς ἰατρικῆς τέχνης*, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1818, σσ. 323-324.

16. Σημειώνουμε ὅτι τὸ φυτὸ ἀπὸ ὅπου λαμβάνονταν ὁ «περσοβιανὸς φλοιός», ἢ «κίνα», ὀνομάσθηκε ἀπὸ τὸν Λινναῖο «Κιγχόνη» ἀπὸ τὸ ὄνομα τῆς συζύγου τοῦ ἀντιβασιλέως τοῦ Περού, ποῦ θεραπεύθηκε ἀπὸ τοὺς «ἐλειογενεῖς πυρετούς». Κατὰ τὸ 1820 ἀποχωρίσθηκαν δύο ἀλκαλοειδῆ ἢ κιγχονίνη και κινίνη. Βλ. Ν. Κωστής, *Ἐγχειρίδιον Φαρμακολογίας*, Ἐν Ἀθήναις 1855, σσ. 281-283, Σπυρ. Α. Δοτῆς, *Φαρμακολογία*, τ. Α', Ἐν Ἀθήναις 1912, σσ. 390-393., Π. Γ. Γεννασίου, *Λεξικὸν Φυτολογικόν*, 1914, [1997], σ. 506.

17. ἐτώσιον = ἀχρηστο.

18. Βλ. Διονύσιος Πύρρος Θετταλός, *Φαρμακοποιῶ γενικῆ*, Κωνσταντινουπόλις 1818, σ. 39.

19. Βλ. Μαν. και Κυρ. Καπετανάκης, *Εἰκονολογία παιδική*, τ. 5, Βιέννη 1812, σφ. 18.

20. Βλ. Ἀναστάσιος Γεωργιάδης, *Ἀντιπανάκεια*, Βιέννη 1810, σ. 413.

21. Ὁ κανονισμὸς τοῦ Ἰονίου Ἰατρικοῦ Κολλεγίου ἀναγράφεται ἀπὸ τὸν Γεώργιο Κεφαλλονίτη, *Ἱστορία τοῦ ἀστικοῦ Νοσοκομείου Κερκύρας*, Κέρκυρα 1940, σ. 45.

ἔτι σχετίζεται με τὴν γενικὴν καὶ τοπικὴν νοσηρότητα· ἐπομένως ἡ φυσικὴ καὶ χημικὴ κατάσταση τῆς ἀτμοσφαιράς, τὰ ἔλη, τὰ λιμνάζοντα ὕδατα, αἱ ἀλυκαί, αἱ τάφροι».

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Τὸ σοβαρὸ πρόβλημα τῆς ἐλονοσίας ἀπασχόλησε τοὺς Ἕλληνας ἰατροὺς τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου, ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὶς πληροφορίες γιὰ τοὺς περιοδικούς πυρετοὺς ποὺ καταχωρίζονται στὰ ἑλληνικὰ ἰατρικὰ βιβλία, τὰ ἐκδοθέντα κατὰ τὸ δεῦτερο ἡμισυ τοῦ 18ου αἰῶνα καὶ τὶς δύο προεπαναστατικὲς δεκαετίες. Ἐντοπίσθηκαν ἀναφορὲς γιὰ τοὺς περιοδικούς πυρετούς, ὅρος ποὺ κατὰ κανόνα τότε χρησιμοποιόταν γιὰ τὴ νοσολογικὴ ὄντοτητα τῆς ἐλονοσίας. Διαπιστώθηκε ὅτι μνημονεύονται οἱ κλινικὲς ἐκδηλώσεις τῶν περιοδικῶν πυρετῶν, καθὼς καὶ ἡ θεραπευτικὴ τους ἀντιμετώπιση. Γιὰ τὴν αἰτιολογία τῶν περιοδικῶν πυρετῶν ὑποστηριζόταν ὅτι αὐτοὶ ὀφείλονταν στὴ σίψη ποὺ συνέβαινε στὰ λιμνάζοντα νερά, με ἀποτέλεσμα νὰ διαφθείρεται ἡ ἀτμόσφαιρα καὶ νὰ προκαλοῦνται οἱ πυρετοί.

SUMMARY

PERIODIC OR INTERMITTENT FEVERS IN THE PRE-REVOLUTIONARY ERA IN GREECE by **Dimitrios Karaberopoulos**, Dr. of History of Medicine, University of Athens

defros 30 (2005) 26 - 30

Malaria was a common disease in Greece since the ancient times and was very prevalent in 18th and early 19th century. In this article, information is

presented about references about malaria in the greek medical literature of these times in chronological order. The first reference (end of 18th century) is the greek translation of the book *Theoretico-practical teaching about fevers* of Giovanni Domenico Santorini, translated by Antonios Stratigos, containing description of the fever and the other symptoms and signs of the disease, as well as the therapeutic effects of quinchona. Next reference about intermittent fevers is the book by Ioannis Adamis, *Brief explanation of the effect and usefulness of certain excellent and well-tried medications*. The third reference is the greek translation by Georgios Vendotis of the book *Periodic fevers* of the Swiss doctor S.A. Tissot. Another reference is made in *Iatrikai Pareneseis*, a translation by Georgios Zaviras of the book of Samuel Ratz, professor in Pest and Vienna. Other references are the book about the effects of Quina-Quina of Angelos Melissinos, cited in the journal *Hermes Logios* by Anthimos Gazis, as well as the book of Sergios Ioannou *Medical treatise, including a brief history of the medical art*. Reference about quina is also made in the *Pharmacopoeia* of Dionyssios Pyrros from Thessaly. Anastasios Georgiadis-Lefkias, first professor of the History of Medicine in Athens University (early 19th century), in his book *Antipanacea* refers to the intermittent fevers occurring at the end of summer and their relation to marshes. Finally, the Regulation of the Ionian Medical College, edited in 1802 refers to the importance of stagnant waters for the intermittent fevers and the public health.

Keywords: *Malaria, pre-revolutionary greek medical literature.*

